

О. М. Посулько

Дніпропетровський національний університет

РОСІЙСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ПОРУБІЖНІ СТОСУНКИ НА КОРДОНАХ НОВОЇ СЕРБІЇ

Розглянуто вземовідносини на російсько-польському прикордонні в межах Нової Сербії (1751–1764). Проаналізовано причини конфліктних ситуацій, становище місцевого населення, політичні плани Польщі та Російської імперії щодо спірних територій.

Колонізаційні процеси, що охопили терени Степової України у XVIII ст., знайшли досить широке відображення в науковій літературі [5; 8; 13; 15; 16; 19]. Проте і дотепер існує низка проблем, які потребують більш детального вивчення й аналізу. Серед них – міжнаціональні та етноконфесійні стосунки, становище місцевого населення в контексті політики різних держав, що мали територіальне чи дипломатичне відношення до регіону. Особливо чітко названі процеси проявлялися на землях, які прилягали до західних кордонів Російської імперії, що й спонукало нас обрати саме такі географічні межі дослідження для даної статті.

У середині XVIII ст. на російсько-польському прикордонні в межах Правобережної України сталися деякі зміни. Маючи на увазі певні зовнішньо- і внутрішньополітичні цілі (про це докладно йдеться у працях, у яких висвітлюється колонізація Степової України), російський уряд дозволив переселення представників балканських народів у північно-західну частину вольностей Війська Запорозького (сучасні Кіровоградська, частково Черкаська та Полтавська області). Цю адміністративно-територіальну і військову одиницю було названо Новою Сербією, а один із сенатських указів так визначав її межі: від ріки Кагарлик до ріки Тури (Турії), а від її верхів'їв до гирла ріки Кам'янки, потім від верхів'я ріки Березівки на вершину ріки Омельника і по ній вниз, де вона в Дніпро впадає, відступивши від польського кордону двадцять верст [14, т. 13, № 9921]. Ці двадцять верст незаселених територій обумовлювалися ще Вічним миром 1686 р. (як відомо, за 7-м пунктом трактату чітко не визначалась належність частини Брацлавщини до новоутвореної адміністративної одиниці та Південної Київщини і тому певна територія повинна була стати нейтральною і незаселеною). Як видно з сенатського

указу, кордон виразно не встановлено, і це стало пізніше приводом для постійних непорозумінь нової адміністрації з поляками. При цьому Нова Сербія, межуючи на півночі і заході з Польщею, територіально була мало пов'язана з Росією, тому на початку існування зносили з Києвом досить часто велись через польські володіння. Так, у 1753 р., збираючись в Нову Сербію з Києва, генерал-майор І. Ф. Глебов просив через київського обер-коменданта дозволу польського уряду проїхати через коронні землі [17, с. 10–11]. Але цих умовностей і правил дотримувалися лише високопосадовці.

На самому прикордонні з початку існування Нової Сербії точилася непримиренна боротьба. Реалії життя були такими, що сусідство могло підтримуватися лише в стосунках «ворожнеча-дружба»: з одного боку, чинилися всілякі перепони сусіду й ускладнення в його житті, з іншого – уже діяли на цій території усталені торгові й економічні зв'язки, які воля вищої влади не могла розірвати, і тому місцевій адміністрації також доводилося знаходити порозуміння.

На перших порах існування Нової Сербії її керівництво не могло жорстко протистояти своєму західному сусідові. На те було чимало причин – необлаштованість на новому місці, невпевненість у чужому середовищі, дефіцит переселенців. Остання обставина значною мірою залежала від польської сторони. Справа в тому, що в 1751 р. до Києва прибула перша валка сербських емігрантів, а інші мали приїхати пізніше. Сербське офіцтво докладало чимало зусиль, щоб викликати в Росію своїх співвітчизників. Нові партії емігрантів просувалися по території Польщі, де їх часто затримувала місцева влада. Так, у березні 1756 р. командир Новосербського корпусу генерал-лейтенант І. С. Хорват особисто звертався до смілянського комісара з проханням розібратися з фактами притримування на теренах Уманщини переселенців, які прямують до Нової Сербії [11, арк. 7–8]. Опис справ Новосербського корпусу також свідчить про неодноразові конфлікти з даного приводу. Відомо, наприклад, що в 1759 р. губернатор польського містечка Торговиць Квяткевич затримав ротного квартермістра Факула, його брата і ще 16 осіб, які прямували на службу в Новосербський корпус; за датою 1760 р. знову зустрічаємо запис, що та ж особа не дає перепустки й утримує 16 осіб з худобою та майном [3; арк. 20, 47 зв.]. Зауважимо, що польський уряд мав усі підстави для занепокоєння. Адже переселенська хвиля понесла через володіння Корони молдаван, волохів та представників інших народів, які формально були підданими Порти.

Конфлікти почастішали після того, як російський уряд дозволив українцям і росіянам із Польщі емігрувати на територію імперії. Ще з 1741 р. в Задніпров'я мали право перейти втікачі з Гетьманщини, які перебували в Молдавії та Польщі [19, с. 236]. Указом Сенату від 10 травня 1760 р.

вихідців із Польщі можна було приймати і в Новій Сербії. Дозволялося викликати: полковнику – 12 дворів, підполковнику – 8, прем'єр-майору – 6, капітану – 4, іншим офіцерам – 2 [14, Т. 15, № 10958]. При цьому наголошувалося, що виведення людей має бути за власним бажанням.

Акцентування на добровільності не випадкове, оскільки на той час було відомо вже чимало випадків примусового виведення людей. Так, у вересні 1757 р. граф К. Розумовський доповідав у Сенаті про напад за-порожців на польських обивателів. Керував ними сотник Савранський, якого направили генерал-лейтенант Хорват і комендант фортеці Св. Єлисавети бригадир О. І. Глебов. Мовляв, І. Хорват наказав Савранському привести з Польщі людей на поселення. Сотник перевіз 35 родин. На все це Сенат відповів, що оскільки Савранський раніше був спійманий на крадіжках, то йому не можна вірити, а Хорват за такі вчинки своїх офіцерів жорстоко карав, тому саме йому доручалося розслідування цієї справи [4, с. 149–150]. Усе ж Сенат наказував командирові Новосербського корпусу ставитись до поляків «по-сусідньому дружньо», адже наслідки тих неприємностей, що він чинив, «поправити досить важко і дорого буде» [15, с. 72]. Але й надалі серед записів канцелярії Новосербського корпусу зустрічаємо справу 1761 р. – листування І. С. Хорвата з графом Потоцьким із приводу непорозумінь через вербування людей на території Польщі в Новосербський корпус [3, арк. 80]. Траплялися й хитріші ходи. В «Архіві фортеці Святої Єлисавети» зберігається донесення ротмістра Дмитра Попова в канцелярію фортеці. Ротмістр просив виписати паспорт його козакові Єфрему Полякову, якого відправляли на 4 місяці за кордон в Польську область для виведення звідти «великоруського народу на поселення». Але їхати туди козак мав «під виглядом власної його потреби», щоб не викликати незадоволення поляків [9, арк. 58].

Польська сторона «не забарилася» з відповіддю. В одному із дипломатичних «артикулів» російського уряду 1753 р. з прикритою говорилися, що в межах Угорщини і Польщі поширюються чутки («ложные слухи»), що новосербським колоністам уже відмінено раніше оголошені пільги. Підкреслювалось, що це вороги й заздрісники ведуть нечесні способи боротьби, та підтверджувалися всі попередні умови [1, с. 129].

Відзначимо ще й той факт, що офіційно протистояти експансії російського уряду на найвищому рівні Польща не могла і вирішення прикордонних проблем лягло на плечі зацікавлених осіб – магнатів Правобережної України. Діяли ж вони всіма доступними методами. Наприклад у 1761 р. граф Потоцький оголосив пільги переселенцям і російські піддані почали переходити в Умань [3, арк. 82]; під тим же роком є запис про втечу до чигиринського комісара драгунів С. Шипілова, М. Фадєєва та І. Реговського [3, арк. 79].

Дещо раніше, у серпні 1760 р., урядники з канцелярії Новосербського корпусу – підполковник А. Хорват, прем'єр-майор Л. Серезлій, капітан Г. Булацель – писали до смільянського комісара, що піддані Польщі приїждять в Новомиргород на ярмарок і намовляють місцевих військових до переходу, що це суперечить домовленостям, за якими поляки не повинні пропускати дезертирів углиб території, а повертати їх назад, і висловлювалося прохання дотримуватися міждержавних угод [11, арк. 18–19].

Польська сторона вдалася і до оскарження незаконних дій новосербського керівництва. Так, 1759 р. київський воєвода Франциск Потоцький скаржився генерал-поручнику Федору Воейкову, що на прохання Й. І. Хорвата він свого часу дозволив, аби новосербці будували міст на р. Синюсі і використовували ліс з польської сторони. Але натомість замість подяки отримав постійні розбої у своїх маєтках, а тепер Хорват ще й відводить в інше місце дорогу від його маєтку в містечку Торговиці. Потоцький згадав усі негаразди, які перед цим спіткали його підданих в Умані (грабунок, вбивства, спалення міста), за що ніякої компенсації не отримано. Розуміючи безперспективність своїх претензій, наприкінці листа риторично зауважує: «... может ли такой зловердный поступок (відведення від Торговиць дороги. – О. П.) сходственным быть с соседской дружбою» [2, с. 299].

Не маючи змоги вирішити проблему офіційно, поляки також вдалися до розбійницьких наїздів, що було загальною практикою в регіоні, – цим займалися і серби, і запорожці. На зворотному шляху після розбою забирали новосербських жителів у Польщу. Хто не бажав іти, того брали силою, а іноді і вбивали [20, с. 554]. У 1763 р. з приводу нападу поляків на слободу Тернівку генерал-поручник О. П. Мельгунов, який на той момент узяв повноваження І. С. Хорвата на себе, наказав полковникові Новослобідського полку, що надалі в таких випадках з поляками чинили, як із злодіями, «без всякого упущения» [19, с. 252].

Але так само, по-зłodійськи, поводити себе і новосербці та козаки Новослобідського полку. Перші скарги з приводу розбійницької поведінки гусарів І. Хорвата почали надходити в київську губернську канцелярію в 1755–1756 рр. [18, арк. 9]. Сам Хорват досить часто намовляв своїх офіцерів і рядових їхати таємно до Польщі і «налякати» поляків. У 1757 р. з допитів гайдамаків стало відомо, що І. Хорват доручив сотнику Ю. Табанцю зібрати загін і відправитися в Польщу в маєтності Потоцького, Любомирського і Браницького [19, с. 283], а в 1761 р. послав сто гусарів з офіцером у ліс «Болтишу» і наказав напасти на польський загін на чолі з чигиринським полковником, у результаті чого було вбито і поранено 50 поляків, узято в полон полковника, хорунжого і підхорунжого [6, с. 426–427; 14, с. 73]. Цікаво, що про цей випадок знаходимо інформацію в мемуарах одного з перших сербських переселенців

С. Пишчевича, а також у донесенні полковника Спичинського, що перебував тоді з інспекцією в Новій Сербії. У їхньому сприйнятті дії Хорвата оцінені як самоуправство, Спичинський зазначав, що приводом до непорозуміння стало вирубування лісу новосербцями [17, с. 73]. У документах же Новосербського корпусу ситуацію подано таким чином, що місцеве керівництво діяло у відповідь на порушення кордону з боку польського загалу, у результаті чого заарештовано названих чинів і 27 козаків [3, арк. 96].

Спичинський у висновках своєї перевірки доповідав також про постійні непорозуміння колоністів із графами Потоцькими, Браницькими і князем Любомирським [17, с. 73]. Ще в 1756 р. Сенат наказав керівництву Новосербського корпусу не допускати будівництва поляками прикордонних фортифікаційних споруд, вважаючи «некорисним» укріплення Умані [5, с. 67]. Дане розпорядження І. С. Хорват прийняв як вказівку до дій і часто переходив межі дозволеного, наприклад погрожував Любомирському, що відбере в нього Смілу [5, с. 67].

Польська ж сторона у свою чергу також непокоїлася у зв'язку із зміцненням російського кордону. Із цього приводу цікавим є меморіал невідомого автора великому коронному гетьманові Івану Климентію Браницькому про політичне становище на території України і боротьбу з гайдамацтвом, датований 1759 роком. Серед пунктів і пропозицій є те, що безпосередньо стосується Нової Сербії. Автор меморандуму, зокрема, пише, що польські управителі на російському прикордонні замовчують той факт, що деякі російські військові, як-от генерал Хорват, втрутилися у «дідичні і королівські» маєтки і мають там сінокоси, випасають худобу, користуються лісом; так чинить Хорват за межами р. Висі, таке ж відбувається на півночі у Білоцерківському старостві, де більш як на три милі землі «Москва забрала» [2, с. 285]. Таким чином, мовляв, поступово відбувається відчуження і привласнення земель Речі Посполитої. Примітно, що з даного приводу автор вказує на свою безпорадність щодо рекомендацій якихось пропозицій і зазначає, що якщо неможливо владно і впливом коронного гетьмана землі повернути, то слід щось робити, аби не відбувалася подальша експансія.

На початок 60-х напруження зросло. У документах зустрічаємо часті випадки взаємних претензій та провокацій. У 1760 р. київський воєвода граф Потоцький почав спорудження біля гирла прикордонної річки Синюхи укріпленого населеного пункту, з приводу чого виникло листування Хорвата з Потоцьким і Колегією іноземних справ [3, арк. 63 зв.]. Того ж року чигиринський комісар зібрався будувати в недозволеному місці млин [3, арк. 58 зв.].

1761 року загострилися відносини з Польщею у зв'язку з будівництвом графом Потоцьким фортеці в Умані, про що сповіщали в Сенаті

І. Хорват, і граф К. Розумовський [17, с. 87]. А 9 лютого 1761 р. в Сенаті розглядалося питання з приводу незаконних претензій поляків на території. І. Хорват доповідав у Колегію іноземних справ (вона у свою чергу звітувала перед Сенатом) про те, що нібито поляки зайняли землі на кордоні, які за 7 артикулом Вічного миру мали бути незаселеними. Командир Новосербського корпусу представляв і карту з позначенням цих місць. Колегія висловлювала таку думку: землі не відбирати, оскільки за 3-м артикулом трактату кордони повинні проходити від гирла р. Тясмину вгору прямою лінією до Чорного лісу, а Хорват на карті провів лінію аж за Синюхою, де вже знаходилися польські містечка; з приводу незаконних дій польський двір неодноразово попереджали, хоч і безрезультатно, але це вже Хорвата не стосується, його справа – за спокоєм на кордоні слідкувати [17, с. 10–11].

Урешті-решт напруження вилилося у збройний інцидент. Ця справа відображена в частині матеріалів Новосербського корпусу, які зберігаються в Дніпропетровському історичному музеї ім. Д. І. Яворницького. У червні 1762 р. (не раніше 17 числа) у головній канцелярії Новосербського корпусу було складено екстракт, який містив відомості, отримані від різних осіб, про прикордонні пересування військ на польській і татарській сторонах. Обивателі, зокрема, повідомляли, що 10 червня бачили до двох тисяч польських військових у районі містечка Жаботина, чимало поляків знаходилось біля Городища, Лебедина, Турії. При цьому сповіщали, що мешканці названих населених пунктів, очікуючи приїзду польського війська, втекли до лісу [7, с. 337]. Усі говорили про підготовку до нападу польського війська на Новомиргородський шанець: нібито 11 червня до Сміли прибуло козацького і жовнірського війська до восьми сотень, яке збиралось руйнувати міст на р. Турія біля форпосту Розкопаної Могили. У ніч на 12 червня поляки здійснили напад на російський форпост, була стрілянина й обивателі сповіщали, що протилежна сторона втратила чотирьох козаків та одного жовніра. Після цього військо прийшло до Лебедина і стало очікувати підкріплення з Білоцерківщини й Уманщини. Ходили вперті чутки, що сподіваються також на підтримку татар [7, с. 338]. Інші свідки підтверджували, що дійсно до Лебедина прибуло декілька сотень, підпорядкованих смілянському комісарові, а також з Богуслава, Чигирина, Корсуня і Лисянки – усього зібралось близько чотирьох тисяч осіб і військо було озброєне гарматами.

А в одному із сіл поблизу Чигирина польські військові пускали чутки, що готується спільний похід поляків і татар на Нову Сербію. При цьому цікавим є те, яким чином вони намагалися залучити на свій бік місцеве українське населення. Один із жовнірів говорив, звертаючись до місцевих жителів: «Вы де когда хотите сидите или кто куда хотите идите, ежели де нам Бог поможет москаля победить то вы как сидели

так и будете сидеть, и вам де не будет ничего, ибо мы с татарами согласились, а ежели де не победим, то вас татары заберут, ибо они напрасно не пойдут...» [7, с. 339]. Після сутички біля форпосту Розкопана Могила польські вояки почали поширювати вістки про те, що очікують допомоги від литовського війська і разом з татарами зруйнують фортецю Святої Єлизавети. Отоді татари заберуть або переможених посполитих Нової Сербії, або, у разі невдачі, українців із території Смілянщини й Уманщини [7, с. 341]. Сам же смілянський комісар Ян Дворжанський приїхав у село Турію, почав збирати чинш, а також опитувати старожилів, «по коих де мест Российская граница владением была» [7, с. 341].

Про сутичку 11 червня з канцелярії Новосербського корпусу доповідали генерал-лейтенантові І. С. Хорвату. Зокрема вказувалося, що до форпосту підійшла польська команда (близько 1,5 тис. осіб). Новосербська сторона втратила гусара і капрала, ще трьох гусарів було поранено [7, с. 333]. З огляду на те, що польські війська і далі збиралися на прикордонні, канцелярія пропонувала наступні заходи: сповістити коменданта фортеці Св. Єлизавети (київського генерал-губернатора) про те, що вже зроблено і про очікування на підмогу; відправити дві розвідувальні команди на північ і південь, які повинні силою зброї ліквідувати прикордонні непорозуміння; прохати Хорвата особисто прибути до канцелярії і взяти керівництво у свої руки, бо серед населення поширюється паніка і вже чимало обивателів просяться в укріплені шанці і фортеці [7, с. 334].

Київський генерал-губернатор І. Глебов із цього приводу звернувся до генерального регіментаря коронного війська Адама Мрозовицького (керівника так званої «української партії» в польському війську) з вимогою припинити незаконні дії підпорядкованої йому армії. Із канцелярії ж Новосербського корпусу Глебов бажав отримати точну інформацію про розміщення форпостів (чи не на польських територіях вони і справді знаходяться?); відомості про польських колодників, які утримуються в Новомиргороді, і чіткі пояснення причин конфлікту, щоб можна було за необхідності відповісти полякам. Київський генерал-губернатор наголошував, щоб новосербська сторона не чинила ніяких протиправних дій і не давала приводу для прикордонних непорозумінь [7, с. 344]; він також віддав розпорядження про переміщення Кірасирського і Московського драгунського полків за Дніпро, ближче до Нової Сербії [7, с. 347]. До канцелярії було надіслано і копію листа А. Мрозовицькому, в якому Глебов переповідав обставини конфлікту і наголошував, що дії польського війська суперечать умовам Вічного миру. Тут же зазначав, що змушений доповісти про це в Сенат [7, с. 345].

Деякі документи канцелярії свідчать і про трактування подій польською стороною. Наприклад, регіментар Лебедин Зеленко в розмові з

головним лікарем Новосербського корпусу А. Лау висловив такі причини конфлікту, який відбувся 12 червня: новосербці, мовляв, на польській стороні кордону будують хутори та використовують землю й сіножаті, що є найдошкульніше, а 12 червня саме сербські гусари напали на польський роз'їзд і переслідували його в глиб польських територій [7, с. 348].

13 червня смілянський комісар Я. Дворжанський звернувся до прем'єр-майора Цветіновича, який керував Хорватовим гусарським полком – учасником перестрілки. Дворжанський почав із того, що згадав усі домовленості, які існували між ним і генерал-лейтенантом І. Хорватом із приводу добросусідських мирних стосунків. Комісар змалював картину так: польське військо здійснювало об'їзд кордонів і при цьому побачило міст через Турію в незаконному місці, тому й вирішило його підрубати, аби, мовляв, гайдамаки не мали легкої переправи на польські землі. Поляки йшли вночі, щоб уникнути сонячної спеки. За цих обставин і почався напад гусарського роз'їзду. Комісар зазначив, що за десять років новосербського сусідства граф Любомирський зазнав збитків на суму понад мільйон злотих, значна частина населення Смілянщини покинула ці території, і просив розібратися в ситуації, наказати винних «хоча б заради економічних справ», які були між сусідами [7, с. 391]. Відповів Дворжанському А. Хорват. Крім взаємних претензій, виражених у листі, примітними є два його моменти. Зокрема, підполковник дає характеристику становища місцевого населення і вказує, що не всі збитки можна приписати новосербцям: більше посполиті страждають від значної кількості польських військ, через що взагалі залишають свої оселі і переходять у лісах. Щодо окреслення ситуації з кордонами Хорват зауважує про очікування із Сенату розпорядження з приводу законності польських претензій на території – «сии места еще не разграничены» [7, с. 354]. Тобто мова йде про смугу земель, яка за Вічним миром має бути незаселена, але з кожного боку на неї виникали претензії і більш ніж за десять років існування Нової Сербії питання так і не вирішилося.

Для розв'язання цих суперечок указом Сенату від 17 жовтня 1762 р. в шанець Архангельський з Городища було перенесено Брацлавську прикордонну комісію [10, арк. 1], яка буквально «потонула» у хвилі взаємних претензій і скарг. Крім названої, у Новій Сербії працювала й слідча комісія з гайдамацьких справ. Обидві комісії підлягали владі київського генерал-губернатора. Саме їм доводилося вирішувати ще одне болюче питання в російсько-польських стосунках – проблему гайдамаччини. Серед скаргників до комісії часто зустрічаємо управителів маєтків Потоцьких, Любомирських та Браницьких, яким доводилося неодноразово звертатись і до представників влади у Новій Сербії.

У грудні 1759 р. гайдамаки вчинили напад на Смілу. Через рік 19 грудня 1760 р. вони здійснили новий наїзд на місто, завдавши за два набіги збитків до двох мільйонів злотих. Смілянські жителі після останнього нападу відправилися за гайдамаками, але через кордони Нової Сербії їх не пропустили військові 8- та 9-ї рот. Більше того, капітан 8-ї роти Г. Булацель відкрив вогонь по смілянському загонові. Дружина смілянського комісара двічі просила І. Хорвата надати допомогу загонові зі Сміли, та І. С. Хорват не лише не прийняв листів від неї, а й навіть не допустив посланців у Новомиргород. Така позиція командира Новосербського корпусу не дивна з огляду на те, що ходили чутки, часто підтверджені показаннями гайдамаків, ніби Хорват має з ними зв'язки та отримує частину здобичі.

Цю історію виклав у своєму листі до київського губернатора князь Любомирський. Його послання привіз до Києва шляхтич Казимир Скеломовський, який просив дати йому охорону і дозволити проїхати в Січ для пошуку гайдамаків [2, с. 308]. Таким чином, більш дієву допомогу поляки отримували, звертаючись до київського генерал-губернатора або ж безпосередньо в Січ. А І. Хорват не докладав особливих зусиль для забезпечення спокою в регіоні, хоча від гайдамацьких нападів потерпали і жителі Нової Сербії. Нижні військові чини не відставали від свого вищого керівництва. Так, 1759 р. довелося канцелярії Новосербського корпусу розглядати справу про перепустку через кордон поручником Івановим і капралом Райдочиним гайдамаків з награбованим у Польщі добром [3, арк. 11]. Комендант фортеці Святої Єлизавети Ф. Юст головною причиною гайдамацького розбою в регіоні називав «послаблення й усупільнення з гайдамаками новосербських ротних командирів та інших поселення» [5, с. 66].

Колишній міський голова Єлисаветграда у своєму історичному нарисі, присвяченому місту, наводив приклади з комендантських справ фортеці Св. Єлизавети про втрати жителів Брацлавського воеводства. Зокрема вказувалося, що від 1750 до 1757 рр. було завдано гайдамаками збитків на чотири мільйони двісті дванадцять тисяч злотих, вбито 359 осіб, пограбовано два костели, церкву, сорок містечок і 199 сіл [12, с. 5].

Та якщо гайдамаки часто проходили кордон безболісно, то для цивільного населення необхідно було мати спеціальний дозвіл від гарнізонної канцелярії. Тому серед справ останньої чимало звернень різних посадових осіб із цього приводу, наприклад розпорядження генерал-аншефа І. Ф. Глебова від 15 листопада 1762 р. про перепустку через шанець Архангельськ сотника Бутузатола, який перевозив з Польщі овес для імператорських коней [3, арк. 197]. Але часто й офіційні папери не допомагали. У грудні 1761 р. граф К. Розумовський клопотав перед Сенатом з приводу хлібного жалування для запорожців і серед іншого зазна-

чав, що новосербці не пропускають на Запорожжя купців і селян із Польщі, які везуть зерно. Тому було дано указ, щоб «запретов не чинили» [14, т. 15, № 11388].

Безумовно, неможливо жити в близькому сусідстві лише у ворожих стосунках. Буття з його соціально-економічними потребами змушувало йти і на певні поступки, і на контакти. Перш за все це стосується торгових зв'язків. Одним із перших указів, що регламентував устрій новостворюваної адміністративно-територіальної одиниці, від 11 січня 1752 р. Новій Сербії дозволялося вести торгівлю з Кримом, Молдавією, Польщею [14, т. 13, № 9924]. Чи не найбільш прибутковою була торгівля худобою. Її скуповували в селян і відганяли до Польщі з метою подальшого перепродажу. В одному з приватних листів капітана Ф. Чорби до смілянського комісара подана картина такої торгіві. Мова йшла про те, що в Польщу були відправлені один сербський гусар з двома козаками, які переганяли в Білу Церкву для подальшого продажу в Сілезії 40 волів коменданта фортеці Святої Єлизавети О. Глебова. Біля Лебедина в них украли коней, і Ф. Чорба просив комісара допомогти з розшуками [11, арк. 11].

До Польщі також привозили папір, цвяхи та інші металеві вироби, хутра, крам із Росії, приправи, чай. Наприклад, за 4 місяці 1767 р. через митницю фортеці Св. Єлизавети пройшло товару на суму 15201 руб. 36 коп. [19, с. 286-287]. Найактивнішими були російські та українські купці, польські ж експортували товару на 2575 руб. 80 коп. [19, с. 288].

З-за кордону, зокрема з Польщі, заборонялося імпортувати лише горілку, оскільки і новосербці, і козаки свого часу отримали право вільного винокуріння. До того ж таким способом у Польщу вивозилися російські гроші, що Сенат вважав некорисним [14, т. 16, № 11686]. Та насправді заборона ця регулярно порушувалась. Опис справ Новосербського корпусу має чимало записів про перевезення «хлібного вина» з території Польщі. Вищому офіцерству це вдавалося робити з офіційним дозволом, інші ж могли постраждати за незаконний імпорт. Серед тих, хто безперешкодно привозив спиртне з Польщі, були представники родини Хорватів або особи, які це робили за їхнім розпорядженням (протопіп Булич, майор Серезлія, який привіз хлібне вино для полкового резерву, та ін.) [3, арк. 75 зв, 150, 180]. Натомість поручника П. Германа було затримали за таємне перевезення недозволеного товару [3, арк. 164 зв.].

Були й інші проблеми, які змушували сусідів підтримувати контакти. Наприклад, разом доводилося протистояти епідеміям хвороб. До повідомлень про їхнє поширення ставилися дуже уважно, сповіщали один одного, витримували карантин. Наприклад, у жовтні 1762 р. було віддано наказ київського генерал-губернатора І. Глебова про необхідність додержуватись карантину тим, хто прямує з-за кордону, у зв'язку з

поширенням інфекційних хвороб: для прибулих із Криму – 6 тижнів, із Польщі – 20 днів [7, с. 330]. Відомо, що часто в різних справах на території Речі Посполитої виїздив гарнізонний лікар А. Лау, а в документах канцелярії Новосербського корпусу під 1763 р. маємо запис про відпуск у Польщу на лікування гусара Хорватового гусарського полку Георгія Карачона [3, арк. 203].

Комісар Сміли Я. Добржанський підтримував постійні стосунки з Хорватом та іншими офіцерами, надаючи їм певні послуги, обмінюючись товарами [15, с. 73]. Примітно, що коли представники сербського офіцерства зверталися до нього з особистими проханнями, то відразу мінявся тон листів. У таких випадках він для них був «мой в соседстве особо дружелюбнейший приятель» [11, арк. 25].

Отож, можна відзначити декілька рівнів сусідських стосунків на новосербському порубіжжі. Перш за все – це офіційний рівень, російсько-польський. У даному випадку суб'єкти цих відносин мали керуватися міждержавними домовленостями. Саме тут намагалися витримати дипломатичні вимоги, однак відчувалося, що країни стоять на різних ґрунтах. Складалося враження, що вище польське керівництво кинуло напризволяще прикордонну зону і переклало проблеми Нової Сербії виключно на місцевих магнатів. Отут і виступає другий ступінь стосунків – між представниками регіональної влади по обидва боки кордону. Цей рівень надзвичайно неоднозначний, бо, з одного боку, треба було дотримуватися інструкцій вищої влади (особливо це стосується представників адміністрації з російської сторони), а з іншого – життя диктувало свої умови. На третій рівень стосунків виходило вже власне українське населення, яке було однорідним з обох боків кордону. У цьому активно також фігурувало козацтво і особливо гайдамаки. Життя українського посполитого по обидва боки кордону було однаково небезпечним і непевним. На польській стороні він автоматично ставав неприятелем для гайдамацьких ватаг, польська влада також бачила в ньому союзника ворожого табору. На російській території селянин страждав знов-таки і від гайдамацьких наскоків, і від сваволі сербського офіцерства. Тому вихід був один – не встрявати особливо у всі перипетії порубіжної боротьби, а в години особливого напруження – залишити все господарство і знайти притулок у лісі. Деякі документи ілюструють усю складність існування простого люду, коли кордони роз'єднували родини, і брати, діти та батьки жили по їх різні боки. За можливості спілкувалися, приїздили один до одного, а в деяких випадках ставали заручниками ситуації – частина родини переїхала в якесь нове місце проживання, а когось одного влада не випустила.

Відзначимо ще одну особливість. «Припливи» й «відпливи» напруження на кордоні співвідносилися з життям краю в цілому: з активіза-

цією гайдамацьких дій, із заколотами в запорозькому та сербському середовищі. Саме тут найяскравіше виділялися ті проблеми, які конче необхідно було вирішити: чітке окреслення кордонів, правила їхнього перетину населенням, норми мита, порядок вирішення взаємних претензій, обопільна відповідальність за порядок і спокій в регіоні. Але польська вища влада перебувала в кризовому становищі і була не в змозі розв'язати ці питання, російська – зайняла очікувальну позицію, спостерігаючи, у що виллється дана ситуація.

Бібліографічні посилання

1. Бажова А. П. Из Югославянских земель – в Россию // Вопросы истории. – 1977. – № 2. – С. 124–137.
2. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: 36. док. / Упоряд.: І. Л. Бутич, М. І. Бутич, О. А. Купчинський та ін. – К., 1970.
3. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 1684, оп. 2, спр. 122.
4. Эварницкий Д. И. Сборник материалов для истории запорожских казаков. – СПб., 1888.
5. Загоровский Е. Очерки по истории славянской колонизации в Новороссии в XVIII веке // Военно-исторический вестник. – 1913. – Кн. 1. – С. 63–85.
6. Известие о походе Симеона Степановича Пишчевича. 1731–1785 / Под. ред. Н. Попова. – М., 1884.
7. Канцелярія Новосербського корпусу / Упоряд.: В. Мільчев, О. Посулько; Передмови: С. Гаврилович, С. Лалич, В. Мільчев, О. Посулько // Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя, 2005. – Т. 7.
8. Мільчев В. Болгарські переселенці на Півдні України. 1724–1800 рр. – К.; Запоріжжя, 2001.
9. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. Відділ рукописів (далі – ІР НБУ ВР). – Ф. IX, спр. 412.
10. ІР НБУ ВР. – Ф. IX, спр. 1683.
11. ІР НБУ ВР. – Ф. 42, спр. 277.
12. Пашутин А. Н. Исторический очерк г. Елисаветграда. – Елисаветград: Лито-типография Бр. Шполянских, 1897.
13. Пірко В. О. Освоєння Півдня України в XVI–XVIII ст.: Автореф. дис... д-ра іст. наук. – К., 1996.
14. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. 13–16.
15. Полонська-Василенко Н. Д. Заселення Південної України в половині XVIII ст. (1734–1775). – Мюнхен, 1960. – Ч. I.
16. Посулько О. М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. – Запоріжжя, 1998.
17. Сенатський Архив. – СПб., 1907. – Т. 12.

18. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 59, оп. 1, т. 3, стр. 2854.
19. Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина і Лизаветчина) // Зап. іст.-філол. відділу ВУАН. – 1929. – Кн. 24. – С. 207–302.
20. Ястребов В. Архив крепости Святой Елизаветы // Записки Одесского общества истории и древностей российских. – 1889. – Т. 15. – С. 548–593.

Надійшла до редколегії 17.06.06

УДК 94(477+930:25)

Н.Ю. Громакова

Національна академія державної податкової служби України

ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА ЯК ОБ'ЄКТ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛЬСЬКОЇ «ТЕОРІЇ СХІДНИХ КРЕСІВ» У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

Проаналізовано сутність «теорії східних кресів» як складової польської шляхетської ідеології кінця XVIII – першої половини XIX ст. та визначено специфіку її реалізації в Правобережній Україні на суспільно-політичному й етно-культурному рівнях.

Історія україно-польських взаємин вимірюється століттями. Упродовж усього періоду свого генезису й розвитку відносини між нами двома народами склалися на кількох рівнях – державницькому, суспільно-політичному, етно-культурному та релігійному. Необхідність комплексної наукової розробки проблематики польсько-українських стосунків в історичній ретроспективі, визначення їхнього ідейного підґрунтя, взаємовпливів, у тому числі й на регіональному рівні, зумовило актуальність дослідження сутності та специфіки реалізації шляхетської «кресової теорії» в Правобережній Україні в першій половині XIX ст.

Наукова новизна запропонованого дослідження полягає в комплексному аналізі сутності «кресової теорії», що становила основу ідейних засад шляхетських визвольних змагань наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., та специфіки її реалізації на Правобережжі.

© Н. Ю. Громакова, 2006

Розв'язання даної проблеми започатковано в дослідженнях польських істориків М. Котера, Р. Вапінського, Т. Лепковського, М. Яніон і М. Жмігродської, а також представників західної історіографії Д. Бовуа, Н. Девіса, П. Магочи та ін. І якщо польські історіографи студіювали, у першу чергу, теоретичні аспекти «кресової теорії», дослідження Д. Бовуа присвячено саме реалізації цієї теорії на непольських теренах колишньої Речі Посполитої. Разом з тим наразі залишається недостатньо вивченою специфіка реалізації «теорії кресів» на Правобережжі після поділів Речі Посполитої, її впливу на формування нової модерної польської нації в умовах бездержавності.

Відповідно в процесі дослідження були поставлені завдання:

– з'ясувати сутність та зміст, особливості генезису шляхетської «кресової теорії»;

– визначити специфіку її реалізації в Правобережній Україні після поділів Речі Посполитої.

Польсько-українські стосунки в історичній ретроспективі мали неоднозначний характер. З одного боку, вони позначені прагненням інкорпорувати й уніфікувати суспільно-політичну структуру Правобережної України та інших українських земель, поширити в них шляхетську демократію й католицизм. З іншого, польські урядові кола не могли не зважати на сепаратизм правобережної шляхти, який сформувався внаслідок історичної специфіки регіону, що в польському середовищі визнавався за східний форпост католицької цивілізації.

Східні креси завжди відігравали значну роль у суспільно-політичному житті Речі Посполитої. Поняття «*kresy*» з'являється в середині XIX ст. і пов'язується з творчою спадщиною В. Пола, що використовував його для визначення «існуючого відокремлено, своїм власним ритмом віддаленого пограниччя» [4, с. 17]. У сучасній польській історіографії термін «*kresy*» використовується як для визначення географічно-політичного становища певних територій, так і для розкриття їхньої політичної, соціальної, господарської, а над усе – культурної специфіки [4, с. 10]. Разом з тим відомий західний полоніст Д. Бовуа зазначає: «Словом *kresy* (дослівно *окраїни*) у польській публіцистиці прийнято називати або українські, білоруські та литовські землі, які в XVI–XVIII ст. входили до Речі Посполитої, або лише ті, що були під владою Польської держави в 1919 – 1939 рр.» [1, с. 125].

Кресова теорія безпосередньо віддзеркалює історію польської колонізації українських земель, починаючи з другої половини XVI ст. після укладення Люблінської унії 1569 р. Приєднання згідно з нею українських земель до складу Речі Посполитої створило нові умови для подальшого соціально-економічного й суспільно-політичного розвитку Правобережної України. Регіон став об'єктом польської експансії, що мала